

SCHILLER ERZSÉBET*

Oroszokról, magyarokról, mindannyiunkról

Hammerstein Judit: *Oroszok és magyarok. Magyar írók Oroszország/Szovjetunió-tapasztalata az 1920–1930-as években.*

Budapest: Örökség Kultúrpolitikai Intézet, 2022.

Hammerstein Judit régóta foglalkozik az Oroszországot, a Szovjetuniót járt magyarokkal, elemzi szövegeiket. Monográfiáját PhD-dolgozata alapján írta, amelyet – gondolom, az opponensek tanácsára – ugyan kiegészített néhány fontos momentummal, de lényegében nem változtatott rajta.¹

A két világháború között a Szovjetunióba látogató magyar írók élményeiről ígér beszámolót a könyv. Mindenképpen vonzó, a szűk szakmán kívül is érdeklődésre számot tartó téma, hiszen talán nincs még egy olyan ország, amelyhez a magyar történelemnek, kultúrájának ennyire sokféle és változó a viszonya, miközben folyamatosan kénytelen viszonyulni hozzá.

A könyv sokkal többet ad, mint amennyit címével, alcímével ígér. A cím minden szava ugyanis tágan értelmezendő. Az orosz többnyire szovjet is; a magyar nem feltétlenül magyarul ír; az író nem biztos, hogy foglalkozásszerűen ír, hanem értelmiségi, aki írásban rögzíti élményeit; és a 20–30-as évek állnak ugyan a fókuszban, de ahhoz, hogy ezt az időszakot jól értsük, a könyv korábbi útiélményekkel is szembesíti ennek a korszaknak a szövegeit. A monográfia szerkezete rendkívül átgondolt, sokszor úgy működik, mint egy regény: minden fejezetnek van egy főszereplője, aki más fejezetekben mellékszereplőként bukkan fel. Előre- és visszautalásokkal halad előre a szöveg, egyre jobban behúzza az olvasót.

Kik a szerzői a könyvben ismertetett, különböző műfajokban született beszámolóknak? Olvashatunk például 19. századi nyugat-európai és magyar utazókról, utóbbiak különlegessége, hogy Oroszországról szóló állításaik többnyire mellékesek, mivel a magyar ősházát kutató régészekről, a finnugor népeket felkereső

---

* A szerző az ELTE BDPK Magyar Irodalomtudományi Tanszékének docense. E-mail schiller.erzsebet@sek.elte.hu

¹ A szövegben talán tördelés közben is dolgozott a szerző, ennek vagy valami egészen másnak az eredménye a könyv igen rossz tördelése – féloldalak maradtak fehérén fejezetek, mondatok, szavak közepén. Véltetően az apró átdolgozásnak esett áldozatául néhány szakirodalmi hivatkozás is – érthetetlen, miért.

nyelvészekről, néprajztudósokról van szó. Feljegyzéseikből kiderül ugyanakkor, hogy azok a sztereotípiák, amelyekkel a mindenkori Nyugat közelít Oroszországhoz, már korán megjelentek. Az egyik legfontosabb ezek közül az Oroszországnak tulajdonított messianisztikus szerep. Ennek kialakulásában nagy jelentősége volt a szépirodalomnak, amely a 19–20. század fordulóján óriási népszerűsége tett szert Európában, így Magyarországon is. Az olvasók, kritikusok már a háború előtt látnak hasonlóságot az orosz és a magyar falu között, az orosz irodalom felesleges emberében pedig felismerik a magyar dzsentrit.

Mielőtt a könyv útnak indítja hőseit a Szovjetunióba, bemutatja azt a közeget, amelyből indulnak és ahova írásaikat szánják. A 20–30-as években a Tanácsköztársaság tapasztalatának köszönhetően, a rideg szembenállás a Szovjetunióval, illetve a kommunizmussal szemben megkülönböztette a magyar utazók lehetőségeit a nyugatiakéitól. Nagyjából tíz évvel később jött létre diplomáciai kapcsolat a Szovjetunió és Magyarország között, mint a többi nyugati állam és a Szovjetunió között. Ugyanakkor a nem különösebben élénk, de mindig létező kulturális, tudományos kapcsolatok nem szakadtak meg a két világháború között sem. Az orosz és – a lehetőségek szabta mértékben – a szovjet irodalom iránti érdeklődést mutatják a korszak folyóiratai, a könyvkiadás is.

Sokféle okból és céllal utaztak emberek a Szovjetunióba a két háború között, és egymástól sokban eltérő tapasztalatokra tettek szert, de még ennél is nagyobb a különbség ezeknek a tapasztalatoknak az értékelésében. Popper József mérnök német megbízásból érkezett 1924 augusztusában néhány hétre a Szovjetunióba, ahol főként a közlekedési viszonyokat tanulmányozta. A mérnök – szépirodalmi igénnyel írt – beszámolójában minden téren elmaradott viszonyokról számol be, civilizálatlanságról, az oroszok kíméletlenségéről, de a sok negatívum mellett pozitívumokat is említ: az oroszok barátságosságát, humorérzékét és „lenyűgöző életerejét”.

Egészen más körülmények közül és más céllal indult útnak a Károlyi házaspár, akiknek beszámolója teljes mértékben a propagandának volt alárendelve. 1931-ben a párizsi *Vu* magazin felkérésére a lap főszerkesztőjével utaztak el, hogy segítsenek összeállítani egy orosz különszámot. Utazásukat az Inturiszt² szervezte a tökéletes propaganda jegyében. Károlyiék nem láttak át a szítán, vagy pedig nem akartak megbízójuknak csalódást okozni – lelkes, a Szovjetunió iránt elkötelezett propagandáírásaikban igyekeztek személyes tapasztalataik, benyomásaik alapján megcáfolni a negatív előítéletek mindegyikét. Károlyiék nézőpontja és célközönsége nem magyarországi volt.

Ugyanakkor sokan utaztak ki Magyarországról oda a művészeti és kulturális élet képviselői közül. Ilyen volt Magyar Zoltán, aki hiába utazott saját költségén, ott tartózkodását így is a szovjet propagandára szakosodott intézmények szervezték. Magyar cikkeiben, előadásaiban utal a szovjet rendszerre, amelyről azt

² Az egyetlen szovjet utazási iroda, rajta keresztül utazhattak csak be külföldiek az országba.

gondolja, hogy Európában teljességgel elfogadhatatlan. Gazdasági szempontból ugyanakkor jó benyomásokról számol be: úgy látja, hogy a jogszerűség háttérbe szorítása és a központosítás jót tesz a teljesítménynek.

Márai Sándor szerepeltetése ebben a könyvben sok kérdést felvet. Az Oroszországban soha nem járt író annak a fejezetnek az egyik fontos szereplője, amelyben arról van szó, hogy milyen kapcsolatok maradtak és jöttek létre Magyarország és a Szovjetunió között, és mit tudhatott ekkoriban Európa a Szovjetunióról. Márai igen tájékozott publicista volt, „jól értesült magyar író” – ahogyan a róla szóló fejezetcím mutatja. Olyannyira jól értesült, hogy szovjet tárgyú publicisztikáiból az olvasó jobban tájékozódhatott, mintha az utazók memoárjait olvasta volna. Ő arra példa Hammerstein Judit könyvében, hogy megfelelő kíváncsisággal, alaposággal és érzékenységgel elég pontosan lehet tájékozódni még a sok tekintetben elzárt szovjet valóságról is. Márai nagyon sok helyről gyűjtötte az információit (többek között a moszkvai rádió magyar adásából), és tájékozódásához nyilvánvaló módon hozzájárultak az utazók, még akkor is, ha azok a szovjet propagandát közvetítették. Látását nem homályosította el semmi, nem úgy, mint a szemtanúkéét. Mindez azt sugallja, hogy a személyes tapasztalat akár kevésbé hiteles is lehet, mint a más forrásokból összeszedett, egy nagyobb kontextusba helyezett, jól rendszerezett ismeret születhet. Márai tájékozottsága felér egy utazással? Ha megfelelő tárgyilagossággal az ország működését akarjuk megismerni, akkor igen. Ha a rendszernek az egyénre – a szovjet polgárra és bármely idegenre – tett hatását akarjuk megérteni, akkor viszont az utazókat kell olvasnunk, hogy megérthessük tévedéseiket, lelkesedésüket, illetve kiábrándultságukat, az egyéni ambíciókat és a Szovjetunióba vetett hitet és reményt.

Sokat láttak és tapasztaltak a magyar hadifoglyok, akik pár éves szibériai hadifogság után egy véres polgárháborúban ocsúdtak. Az ezzel foglalkozó fejezet főszereplői Markovits Rodion és Munk Artúr, illetve az ő szépirodalmi igénnyel íródott munkáik. A későbbi, Nyugatról induló utazókhöz képest gondolkodásukban az a legfontosabb különbség, hogy ők – bár nem a saját elhatározásukból – látták az orosz és a formálódó szovjet világot egyaránt, és az előítéleteik legfeljebb a régebbi korokból és legfőképpen a szépirodalomból táplálkoztak. Tapasztalataik megosztását kevésbé vagy egyáltalán nem kötötte ideológiai elvárás, politikai megrendelés. Visszaemlékezéseikben – a nem szépirodalmi jellegű feljegyzéseikben is – a fogságra vonatkozó élményeken túl is sok a hasonló elem: „egyik emlékirat sem mulasztja el, hogy arra a különös hatásra reflektáljon, amelyet az orosz jellem, az oroszország általában, az oroszok szerelemhez való viszonya, az orosz erkölcsiség, ahogy az orosz, illetve a szibériai táj, valamint az orosz városok látványa gyakorol a szerzőkre. Az orosz másság, az orosz lelkiség és idegenség tapasztalata mint kulturális sokk különböző hangsúlyokkal, de mindegyik írásban jelentős figyelmet kap.” (161.)³ A polgárháborús

³ Itt és a későbbiekben a zárójelbe tett számok a monográfia oldalszámait jelentik.

emlékekben, majd valamivel később a szovjet világot megtapasztaló utazók feljegyzéseiben a szépirodalmi hivatkozások csökkennek – nem műveltségbéli hiányosság miatt, hanem „mintha a valóságból merítkező tapasztalatok erőteljesebben felülírnák a regényekből szerzett benyomásokat” (194.). A szovjet időszak emberei nem ismerik a humort, így a róluk hírt adó, velük szimpatizáló szerzők többségének is arcára fagy a mosoly, de Markovits és főleg Munk még helyenként erőteljes humorral, ironiával közelít a polgárháborúban vergődő orosz emberhez.

A könyv következő és legbravúrosabban bemutatott hőse Arthur Holitscher, aki „messianisztikus útirajzát” németül írta, és egyelőre nincs magyar fordítása. Holitscher Budapesten született, német ajkú zsidó értelmiségi volt, aki nemcsak hogy nem tekintette magát magyarnak, de nem is szerette a magyarokat (például nacionalistának és idegennek tartotta őket), és elítélte az asszimilációs törekvéseket.

Holitscher, miközben szenvedélyesen érvelt az asszimiláció ellen, lázadt a saját családja, társadalmi közege ellen is. Élt Párizsban, Bécsben, Berlinben, de sehol nem talált otthonra. A „társadalom átalakítása és a társadalomból való kivonulás iránti vágy” (227.) mozgatta, végül „hontalan”, „hivatásos” utazóvá vált, aki élményeit útirajzokban adta közzé. 1920-ban eljutott Szovjet-Oroszországba. Nem véletlen ez a rendkívül korai időpont, Holitscher ugyanis a nagy társadalmi keresők közé tartozott, minduntalan az emberiség megújulásának kérdésére kereste a választ. Ezért messianisztikus alapállásból vizsgálta a fiatal államot: „az útleírás oldalait az a meggyőződés hatja át, hogy a kommunizmusnak, így a bolsevizmusnak is az a küldetése, hogy az emberiséget egy egészen új, szakrális közösséggé alakítsa át” (231.). Igyekszik tárgyilagosan közelíteni a látottakhoz, de maga is tisztában van vele, hogy ebben nem csak a manipulált hírek, hanem saját hozzáállása is akadályozza, ugyanis „az utópiát keresi” (232.). Sok minden lenyűgöző (például a Vörös Hadsereg mint új típusú haderő, az analfabetizmus elleni harc, a gyermekotthonok, a munkásiskolák, a proletárfőiskolák, a proletkult alkotóműhelyei), de látja a nehézségeket is (így a valóság manipulálása, a szabadsághiány, a bolsevik bürokrácia, az erőszak, nyomor, éhezés, a prostitúció, a rettenetes lakásviszonyok). Utóbbiakat elfogadja, „ha ez az ára annak, hogy az áhított cél teljesüljön. Egyetlen dolgot tart elfogadhatatlannak, azt, ha elvész a vallásos dimenzió, mert akkor szerinte minden erőfeszítés értelme megkérdőjeleződik” (245.). Holitscher az értelmiséget eredendően gyűlöli, „megérett az idő az értelmiség megszüntetésére” – írja (239.). A Szovjetunió léte visszaadta az emberiségbe vetett hitét. Holitscher 1922-ben még kétszer utazik a Szovjetunióba. A második alkalommal a polgárháború utáni éhínség tanúja, amelyről ugyan „döbbenetesen naturalista leírásokat olvashatunk” (249.), de szövege egyrészt a bolsevik kormány intézkedésein kívül mindent és mindenkit hibáztat a kialakult éhínségért, másrészt a szenvedő szovjet ember felmagasztalása mögött a nemzetközi munkássegélyezés (IAH) népszerűsítése is rejlik – ez a szervezet küldte ki másodszer Holitschert a Szovjetunióba. A könyv patetikus hangon, a jövőbe vetett hit megvallásával zárul. Nem sokkal

később, harmadik útja után – amikor az Internacionálé moszkvai kongresszusán vett részt – az országba vetett messianisztikus hite megtörik, nem tud mindent elfogadni a történekekből. Így ezt a szellemi otthont is elveszti, az emberiség boldogulását máshol keresi tovább.

Bár Holitscher nem vágyott magyar (író) lenni, Hammerstein Judit könyve logikájával azt állítja, hogy magyar írónak, adott esetben utazónak, krónikásnak számít mindenki, aki akárcsak részben a magyarországi életben, mindennapokban, kultúrában, civilizációban gyökerezik, bármilyen származással és anyanyelvvel. Erre a kérdésre reflektál akkor is, amikor Koestler útirajzáról és memoárjairól ír. Abban a kontextusban, amelyben a monográfia vizsgálódik, Koestler is magyar író. (Ebben a rokonszenvesen széles megközelítésben nem tudom, miért nem jutott egyetlen említés sem Avigdor Hameirinek, eredeti nevén Feuerstein Avigdornak, aki 1916-ban magyar katonaként orosz hadifogságba került, 1921-ben sikerült elhagynia az országot, és erről két regényt is írt – héberül ugyan, de a 30-as években az egyik olvasható volt már magyarul is.)

Hammerstein Judit könyvének egyik jellegzetes vonása, hogy nem ítélkezik. (Talán egyedül éppen Holitscher dühödt asszimilációellenességét veszi rossz néven.) Hagyja, hogy szerzői, utazói saját magukat értelmezzék, vagy a szövegek összevetéséből, párhuzamos olvasásából kerekedjen ki tárgyilagos kép. Ebből a szempontból is nagyon izgalmasan építette fel a könyv legnevezetesebb hőséről, a világhírű *Sötétség délben* szerzőjéről, Arthur Koestlerről szóló fejezetet.

Koestler első útjára 1933-ban a német kommunista párt megbízásából került sor, az erről szóló, *Vörös nappalok és fehér éjszakák* című útirajzát a második szovjet útja után megtagadta. Hammerstein Judit párhuzamosan tanulmányozza Koestler elfogult riportját és a bő húsz évvel keletkezett két önéletrajzi írását (*Nyilvessző a végtelenbe*, *A láthatatlan írás*), amelyeket Koestler már „szenvedélyes antikommunistaként” vet papírra. (267.) Könyvei maguk is sugallják ezt a megközelítést, hiszen önéletrajzában Koestler értelmezi saját korábbi elképzeléseit, gondolatait, szembesíti az útirajzban leírtakat a látottakkal – és saját magával.

Az első útról szóló, németül, irodalmi igényességgel megírt propagandakiadványt erősen cenzurázva, megcsontítva Harkovban adták csak ki németül. Ebben patetikus hangon számol be a Szovjetunióba való beutazásáról, amely olyan, mintha az Ígéret földjére lépne, ahol mindennek más jelentése van, mint Nyugaton. Sokat utazik (utaztatják, viszik mindenfelé), de alig ír valamit a környezetről, mintha nem látna semmit az orosz vagy közép-ázsiai városokból, helyszínekből. Ő maga írja le később azt a tudatállapotot, amelyben töltötte ezeket a hónapokat: mindent egy „dialektikus szűrőn” át látott, „az euforikus sorokra visszautalva jegyzi meg a *Nyilvessző a végtelenben*, miként válik az osztályszempontot mindennek felett érvényesítő, dialektikus látásmód feltételes reflexszé”. (270.) De valóban sok mindent nem tudhatott, például hogy a sarkvidéken, ahol dicsérte a termelőmunkát, valójában a kényszermunkatáborokban zajló termelést méltatta.

Később leírja azt a tudatállapotot, amelyben a Szovjetunióban töltött hónapok alatt élt és szemlélt. Tudata bizonyos eseményeket ugyan elraktározott, de akkor nem vette észre őket. Később megértette, hogy koncepciós, irányított utazás volt az övé, nem mindig azt látta, amit szeretett volna, és valójában nem a saját szemével látott. Viszonylag készületlenül indult útnak, ezért is könnyen alakíthatta nézeteit a propaganda. Ugyanakkor a fasizálódó Németországból utazott a Szovjetunióba, Hitler hatalomra jutásának híre Harkovban érte. Ekkoriban vele együtt sokan látták úgy, hogy a fasizmussal szemben hatékonyan csak a kommunizmus tud fellépni. Közben a szovjet terror is az egyik csúcspontjára jutott éppen, Ukrajnában tombolt az éhínség. Koestler ezt látta, miközben a szovjet híradásokban ennek nyoma sem volt. Az utolsó hetekben Moszkvában magába roskadtan írta az úti beszámolót.

Utólag értette meg azt is, hogy riportjaival időnként csak álcázott valamit – saját maga előtt is. A propaganda működését később saját magán vizsgálta. Amit a szervezők nem akartak megmutatni neki, az végül tényleg nem is érdekelte. „Önéletírásában hangsúlyozza – foglalja össze Hammerstein Judit –, hogy a Szovjetunió kiábrándító és megrázó élményt jelentett. Mégis kommunista maradt, ám immár nem a Szovjetunió példája miatt, hanem éppen annak ellenére. Azzal áltatta magát, hogy az éhínség szükségszerű, és minden, ami ellenszenves a Szovjetunióban, az orosz nép elmaradottságának a következménye. Azzal nyugtatta magát, hogy a nyugat-európai kommunizmus biztosan másmilyen lesz.” (295.) Memoárjában a kommunizmus melletti kitartását elsődlegesen a nácik németországi hatalomra jutásával magyarázza. (Végső szakítása a kommunista párttal csak később, Spanyolországban következett be.)

Ahogy a korszakban mások is, Koestler is az utópiák: a cionizmus, majd a kommunizmus felé fordult. Hammerstein Judit szerint nem véletlen, hogy „a kommunizmus, a kommunista párt és a Szovjetunió is bevallottan vallásos színezetet kap” nála. (300.)

Illyés Gyula és Nagy Lajos egy francia szerzővel, André Gide-del kerültek közös fejezetbe. Méltán történt ez, hiszen Gide magyar recepciója – a könyvet fordító Déry Tibor bebörtönzésével együtt – valóban ebbe a körbe vonja őt is, aki különben a Szovjetunióba utazók közül akkoriban a legnagyobb ismertségre tett szert Európában. „Gide a kiábrándult vallásos rajongó, Illyés az óvatos mesélő, míg Nagy Lajos a fanyar realista nézőpontjából látatja az országot. Vitathatatlan, hogy a három író személyisége és helyzete, valamint utazásának körülményei jelentősen különböznek” – írja összefoglalóan Hammerstein Judit. (317.)

Gide harcos antifasisztaként messianisztikus hittel hitt a Szovjetunióban, egy beteljesülő utópiát látott benne. Mikor 1936 júniusában a szovjet írószövetség meghívására Moszkvába érkezett, már voltak benne kételyek. Pár nap alatt felismerte, hogy állandóan megfigyelik, hogy megakadályozzák abban, hogy azzal találkozzon, akivel szeretne. Átlátott a propagandán, eredendő elfogultsága nem

volt olyan nagymértékű, hogy ha a szabad mozgását a luxusautók segítségével akadályozták is, ne őrizte volna meg a szabad tekintetét.

A *Visszatérés a Szovjetunióból* című memoárjában Gide egy kiábrándulásról számol be. Nincs benne semmi humor, csak komorság, a becsapottság tudata. Illyés Gyula és Nagy Lajos ezzel szemben megengedtek maguknak némi humort, iróniát, hiszen ők nem rajongóként érkeztek az országba, és tudtak – ahogyan Illyés írja – a „Potemkin-komplexusról”, ezért némi gyanakvással, távolságtartással szemlélték mindent.

Az első írókongresszus, amelyre a két magyar írózt hívták meg, éppen egy valamivel nyugalmasabb, a terrortól egy kicsit megpihenő időszakra esett. A kongresszus kezdete egyre halasztódott, az írókat országjárásra vitték. Illyés és Nagy azonos helyeken jártak, de sok mindent eltérő módon érzékeltek és rögzítettek. Igyekeztek többé-kevésbé elfogulatlanul szemlélődni. Ugyanakkor Nagy Lajos sokkal tárgyilagosabb Illyésnél, aki több rokonszenvvel közelít a látottakhoz, igyekszik megfelelni közönsége és a szovjet elvárásoknak egyaránt. Illyés *Oroszország* című könyvében, „szépirodalmi igényességgel megírt utazási riportjában” (329.) „a szocializmus álmát kéri számon” (331.) a Szovjetunió, s nem hasonlítja Oroszországhoz. Mégis, a monográfiában említett beszámolók között Markovits Rodion hadifogolyregénye mellett ez az egyetlen könyv, amely hivatkozik a klaszszikus orosz irodalomra.

Illyés nyilvánvalóan sok mindent elhallgat. Nem említi könyvében például azt, hogy találkozott a magyar kommunista emigráció Moszkvában élő tagjaival – más forrásokból tudjuk, hogy ez megtörtént. (Hammerstein Judit sem említi.) Illyés könyve alapvetően pozitív kicsengésű, érzelmileg inkább az olvasónak az oroszokhoz – és nem a szovjetekhez – fűződő rokonszenvére apellál, ahogyan ezt könyvének címe is mutatja. Illyés óvatos megállapításaival elérte, hogy szinte mindenki számára elfogadható legyen a könyve. Illyés – Nagy Lajoshoz hasonlóan – ír a bürokráciáról, a személyi kultusról, feltűnik neki az igénytelenség, a slendriánság, de minderről nem a teljes elutasítás hangján szól. Későbbi írásaiból ugyanakkor kiderül, hogy sokszor különbözött a tapasztalata a leírtakról. (Nem Koestleréhez hasonló eset ez, hiszen Illyéssel ellentétben ő első útírajzában is azt írta, amit akkor gondolt, csak később jutott ellenkező felismerésekre, és tagadta meg az írását.)

Nagy Lajos csak a szemének hisz, erőteljesen ellenáll a propagandának, de sokszor mégis elbizonytalanodik, hogy jól, helyesen lát-e. Sokat emlegeti a szabadsághiányt, a cenzúrát, nem talál mentséget a visszataszító jelenségekre. A Szovjetunióval, a kommunizmus pillanatnyi megvalósulásával szemben kritikus úti-jegyzetei miatt olyan erősen támadták baloldalról, hogy nemcsak hogy abbahagyta a szöveg folytatólagos közlését, hanem a még ki nem nyomtatott részeket meg is semmisítette. „A Tízezer kilométer kéziratának azért kellett megsemmisülnie, mert egyszerűen légüres térbe került, minden lehetséges nézőpontból tolerálhatatlannak bizonyult” – írja Hammerstein Judit. (364.)

Az időrendet szem előtt tartó monográfia utolsó hőse Sinkó Ervin, akinek az életműve – a szerző szerint – még keresi a helyét a magyar irodalomtörténetben, mivel sem a baloldal, sem a jobboldal nem tudott mit kezdeni ezzel az értékes anyaggal, annak ellenére, hogy az *Egy regény regénye* az 1935–1937 közötti időszak fontos szépirodalmi-történeti forrása. Ez a könyv napló, önéletírás, dokumentumregény „sajátos egyvelege”, és mint ilyen valóban sok szempontból érdekes és fontos tudásokat közvetít. Sinkó azért ment Moszkvába – Romain Rolland és felesége közbenjárásával –, hogy sikerüljön végre kiadni *Optimisták* című regényét. A regény Magyarországon és Jugoszláviában politikai okokból nem jelenhetett meg, kiadására – miután Sinkó felesége lefordította németre – párizsi kiadó sem vállalkozott. Sinkó Moszkvában próbálkozik, hiszen regényének fő témája a magyar Tanácsköztársaság. Moszkvai tartózkodásának célja a könyv kiadása, tevékenysége kizárólag ekörül forog. Terve végül kudarcot vall, és tulajdonképpen szerencsés, hogy feleségével baj nélkül el tudják hagyni az országot. Sinkó ottléte alatt rengeteg jegyzetet készített, ezeket vetette később össze a regény írásakor friss gondolataival. Ebben a módszerben – ahogy erre Hammerstein Judit felhívja a figyelmet – van némi rokonság Koestler és közöttük. Sinkónak másik, a regényben kevésbé látványos módon megmutatkozó célja az volt, hogy visszatérjen a kommunista mozgalomhoz, amelytől egy időre eltávolodott. Nem volt célja a Moszkvában uralkodó viszonyok bemutatása (a fővárost nem hagyta el), mint a valódi utazóknak, ezért naplószerű regénye egy „szubjektív elbeszélőfolyam” (370.), nincs egyéb rendezőelve. Mivel Sinkó szinte letelepedett Moszkvában, az első hónapok vendégléte után úgy élt ott, mint egy szovjet polgár, emiatt olyan tapasztalatokra tehetett szert, amelyenre egyetlen utazó sem. Ugyan szinte csak értelmiségi körökben forgott, de a könyve kiadása érdekében járta a hivatalokat, szembesült a bürokráciával, a mindent elárasztó propagandával és az azzal járó gicccsel, de mindenekelőtt a félelemmel, a terror szorításával. Találkozott a magyar emigráció tagjaival, megismerkedett számos művésszel, külföldi írókkal, róluk kiváló, egyedi portrékat írt, néha csak pár mondatban. Kafkai helyzetekbe került a kiadói világban, de vállalt minden megaláztatást is könyve érdekében. Ezek a helyzetek, és egyáltalán az egész procedúra a könyv ajánlásai, a döntésre való várakozás, a hitegetések és a döntést folyamatosan elodázó manőverek bemutatják a sztálini rendszer működését, amelynek az alapja a – jogos – halálos félelem. Sinkó megtapasztalja, hogy az emberek tudatát teljes mértékben a propaganda uralja, amelynek hatására – ha a helyzet megkívánja – képesek elfelejteni az előző nap történeteket és korábbi véleményüket is, ráadásul rendkívüli öntudattal teszik ezt. Lát sok mindent, de – régi meggyőződése szerint – időnként mégsem értékeli adekvát módon. A recepció nem figyel Sinkó moszkvai tartózkodásának egyik különösségére: a felesége dolgozik, külön munkát is vállal, hogy meg tudjanak élni, emellett fordítja, gépeli a férje könyvét, a munkahelyén életveszélyes helyzetekbe is kerül – mindez annak a nevében történik, hogy sikerüljön kiadni az *Optimistákat*. Pedig ha másból

nem, a párizsi visszajelzésekből megérezhetné, hogy a könyve nem rengetné meg a világot. Sinkó a Moszkvában töltött két év alatt nem számolt be pozitív tapasztalatokról, minden – az utazókat sokszor jellemző – pátosz nélkül ír az emberekről, inkább a durvaságukat, szervilizmusukat emeli ki. Ugyanakkor – Koestlerrel vagy Gide-del ellentétben – egész életében kommunista maradt, mert hitt „egy holnapban, mely ebből a Szovjetunióból fog kinőni, de melyben őrmege se marad annak, amely ennek a Szovjetuniónak a szellemét jellemzi”. (386–387.)

A nagy mennyiségű írásból, amellyel Hammerstein Judit monográfiája foglalkozik, igazán sok mindent megtudhatunk Oroszországról, a Szovjetunióról, az orosz, a szovjet emberről. Akármennyire is szerteágazó a szerzők helyzete, célja, meggyőződése, fel lehet sorolni néhány kulcsszót, jelenséget, amelyet a hadifoglyok és az utazók többsége megemlít. A 19. századi utazók írásaiban felbukkanó élmények a későbbi, a szovjet hétköznapiokról szóló írásokban is megjelennek majd: az utazás nehézségei, a szabadsághiány, a bürokrácia, a szorongás légköre, a külföldiek megfigyelése, miközben az oroszok sem mernek szabadon beszélni. A korai beszámolók írják az orosz jellemről is, amelyben megfér a durvaság a jólelkűséggel; iszákosok, gyermetegek, engedelmesek, erőszakosak és erélytelenek – csupa ellentmondás az orosz ember. A szovjet korszakban a legáltalánosabb, az utazók mindegyikére vonatkozó jelenség, hogy inkább többé, mint kevésbé csak azt látták, amit a programjukat szervező intézmények látni engedtek – a 20-as évek közepétől mindenki „konceptuális utazáson” vett részt. Általánosnak mondható az a megfigyelés (sztereotípiá) is, hogy az orosz és az ázsiai jelleg keveredik a szovjet emberekben és mindennapokban. Többnyire azok is, akik rokonszenvvel közelítenek az ország felé, úgy látják, hogy a szovjet berendezkedés idegen Európától, talán még annál is idegenebb, mint annak idején Oroszország volt. Mi kerül még gyakran szóba? Mindaz, amit ötven-hatvan évvel korábban is emlegettek, kiegészítve a határon való átlépés nehézségeivel vagy a cenzúrával. Sokan beszélnek a szovjet ember fölénytudatáról, fölénykomplexusáról. De nem tekinthetjük ezt sem kizárólagosan a szovjet viszonyok szülte sajátosságnak, hiszen a fölényességről már a 19. században is beszámoltak: „az oroszok az orosz magasabb rendűnek tartják minden mással szemben” – hivatkozik Hammerstein Judit de Custin francia és Thallóczy Lajos magyar utazókra. (116.) Kiábrándulásuk idején Gide és Koestler a „fölény-komplexust” – amelynek lényege, hogy a Szovjetunió kívül mindenütt rosszabb az élet – a szovjet ember mérhetetlen tudatlanságára vezetik vissza. Sinkó is ír a szovjet embernek a propaganda hatására kialakult magabiztos önteltségéről. Csakhogy ebben a fölénytudatban az oroszok és a szovjetek rokonok voltak az őket szemlélőkkel. A mérnök Popper József „kulturálisfölény-tudattal” értékeli az ország elmaradottságát (129.), ahogy nyugati, magasabb rendű kultúrából érkező megfigyelőként tekintenek magukra a háborúban legyőzött hadifoglyok és a „társutas”, a szovjet propagandát nyugatra exportáló Károlyi Mihály is.

Könyve elején Hammerstein felteszi azt a kérdését, hogy az elemzett szövegekből kirajzolódik-e egy sajátos magyar nézőpont. A könyv – bár erre nem ad közvetlenül választ – arról győz meg, hogy ez a sajátosság legfeljebb a recepciót érinti, ahogyan arról is meggyőz, hogy a magyar úti beszámolók a maguk sokszínűségével beleilleszkednek a nyugati utazási irodalomba. Végül is ennél sokkal érdekesebbek, összetettebbek azok a következtetések, amelyek a szerzők és műveik bemutatása, összevetése során fogalmazódnak meg, vagy amelyek az utazók (ön)szemléletéből rajzolódnak ki.

A magyarországi kommunista utazókkal kapcsolatban a könyv felveti azt a kérdést, hogy miért lettek kommunistává, mielőtt átlépték a szovjet határt. A választ részlegesen megkapjuk: Holitscher, Koestler, Sinkó nem érezték magukat komfortosan a saját életükben, kitaszítottak, be nem fogadottnak tartották magukat. Mindhárman zsidók voltak, sokféle identitás lehetett vagy volt a sajátjuk, a származásuk ösztönözte őket arra, hogy felismerve a polgári társadalom válságát, kiutat keressenek. A fasizmus éledése és megerősödése az ő elkötelezettségüket is megerősítette. Koestler rokonszenvvel emlékszik vissza a magyar Tanácsköztársaságra, amelyet a fővárosban élt át. A kommunista eszme felé fordította a 20-as évek Németországának közhangulata, a gazdasági válság, a faszálódás is. A szellemi és gazdasági válság pedig Nyugaton erősítette a szovjet mítoszt. Koestler és Holitscher mindemellett büntudatot éreztek amiatt, hogy értelmiségi családból származtak, erre is gyógyír lehetett a kommunista gondolat.

Mivel tudott hatni a szovjet eszme, hogyan tudta maga alá gyúrni polgárait és még a külvilágból érkezőket is? Mi volt az oka, hogy kit hosszabb, kit rövidebb ideig nem tántorítottak el a rettenetes személyes tapasztalatok, mi táplálta a patetikus hangot, amelyen minderről beszámoltak? Koestler adja erre a legalaposabb magyarázatot, ő egyszerre a megfigyelő és a megfigyelt ebben a kérdésben. Azt tapasztalta, hogy a kommunista tudat úgy jön létre, hogy a zárt ideológiai rendszer a maga propagandájával és érvrendszerével kialakít és felkínál egy zárt gondolkodásmódot, amely igen vonzó, mivel kész, ellentmondást nem tűrő válaszokkal szolgál az egyébként bizonytalan világban. A zárt tudat átrendezi a világhoz, a környezethez való viszonyt, a saját tapasztalat háttérbe szorul, nem is születik rá önálló reflexió. Ez a zárt tudat folyamatos önesalást eredményez. A szemlélő nem azt látja, amit valójában lát, hanem amit a propaganda hatására ő maga is látni akar. A „kommunista bájital” – állítja Koestler – igazi tudatmódosító szer, végletesen sematikus gondolkodást, látásmódot eredményez, ahol az abszurdum is természetesnek, logikusnak látszik (696.). Mindebben segédkezet nyújt a kommunista nyelvvezet is a maga leegyszerűsített, árnyalatokat, iróniát nem ismerő mivoltával. Gide Koestlernél később érkezik a Szovjetunióba, 1936-ban már volt elegendő előismerete ahhoz, hogy ne adja át magát teljesen a propagandának, de látja működését és másokra gyakorolt hatását; a beszűkült tudat irányította gondolatokat és tetteket ő is ismeri. Márai is zárt tudatú rendszerről beszél, és Sinkó is ezt írja le, mikor

látszólag logikátlan, következetlen módon intézik ügyeit a bürokraták, vagy amikor rájön, hogy vitatkozásnak, érvelésnek nincs helye sem a hivatalos, sem a magánbeszédben. Nyilvánvalóan ennek a beszűkült tudatállapotnak a következménye a felsőbbrendűségi érzés is, az utópikus cél elfogadása és szolgálata bármi áron. Koestler állítása szerint, a szovjet rendszerrel való elégedettség mondatai egyfajta „verbális önhipnózissá” válnak, a szavak legyőzik a valóságot.